

ЦІЛЬОВА КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

*Розвиток наукових засад отримання,
зберігання та використання водню в системах
автономного енергозабезпечення*

ВИКОРИСТАННЯ НАКОПИЧУВАЧІВ ВОДНЮ У МОТОТРАНСПОРТІ

№ 9 - 20

другий етап

Науковий керівник: Зав.від., с.н.с., к.х.н. Щур Д.В.

Виконавці : н.с., к.х.н. Н.А. Гаврилюк, с.н.с., к.х.н. Ан. Д. Золотаренко.,
с.н.с., к.х.н. Ол. Д. Золотаренко

Інститут проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА

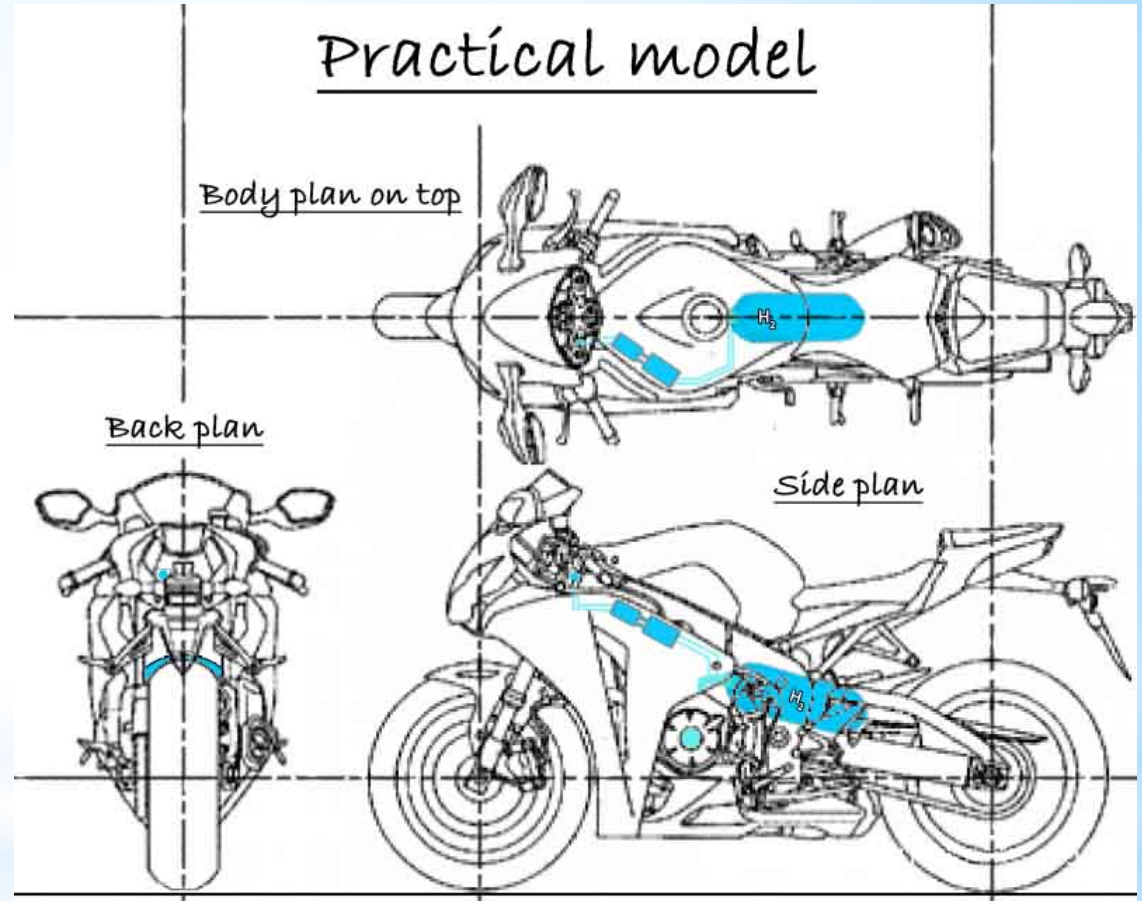
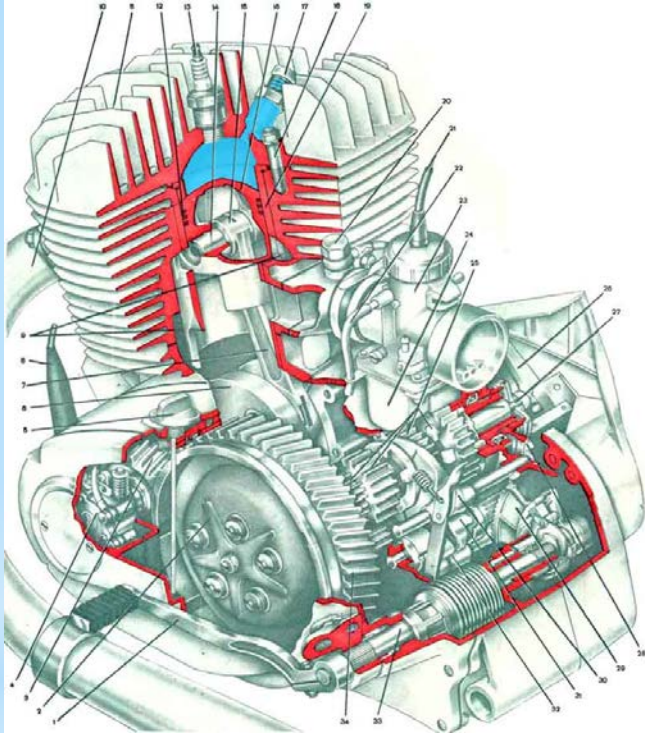
**Відділ 67. Водневого матеріалознавства та хімії
вуглецевих наноструктур**

Проводили розробку конструкції системи подачі водню у двигун.

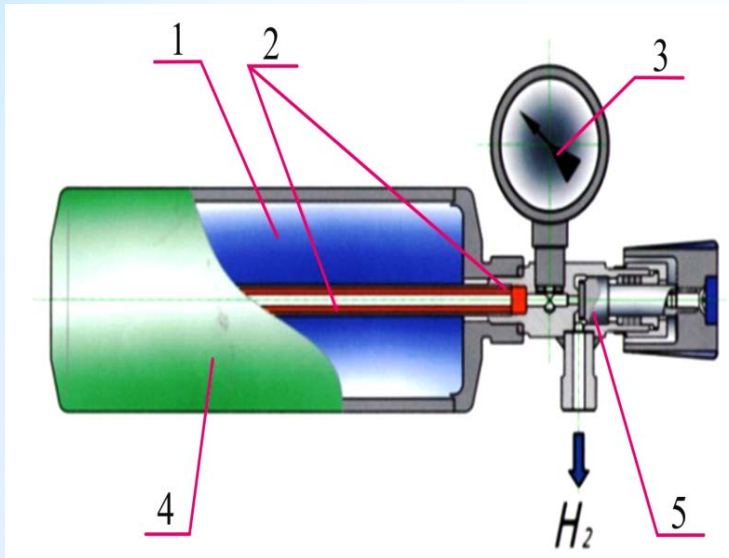

Мотоцикл ІЖ-49, що має двотактний двигун 350 см³

Проводили моделювання конструкцій системи подачі водню у двигун.

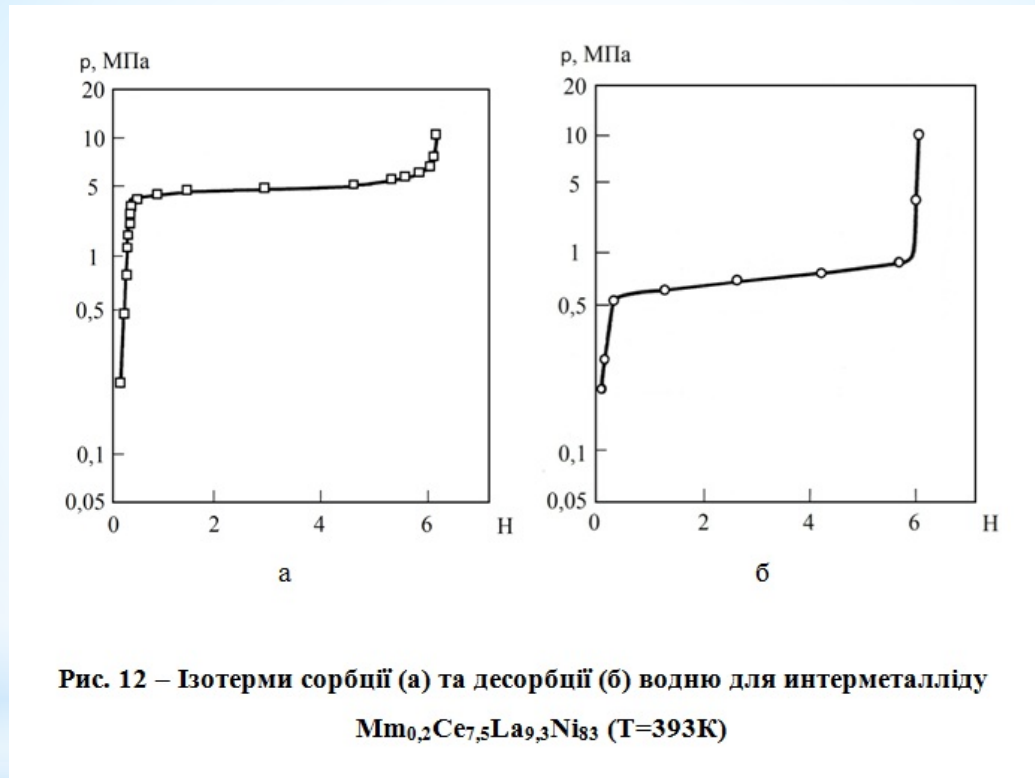
Схема металогідридного джерела водню високої чистоти, який використовували на першому етапі.

1 - металогідрид; 2 – керамічний фільтр; 3 – манометр з запобіжною мембраною; 4- балон з нержавіючої сталі; 5- запорний вентиль.

Система зхисту має запобіжну мембрану, що розрахована на тиск 18,5 МПа.

Ізотерми сорбції (а) та десорбції (б) водню для інтерметаліду $\text{Mm}_{0,2}\text{Ce}_{7,5}\text{La}_{9,3}\text{Ni}_{83}$ ($T = 393 \text{ K}$)

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД НАКОПИЧУВАЧА ВОДНЮ

Рис. 16 – Сосуд високого тиску накопичувача водню

Розміщення накопичувача водню на вихлопній трубі мотоцикла

Результати першого року досліджень по випробуванню спільного використання накопичувача водню з робочим тілом на основі сплавів АВ₅ і двигуна внутрішнього згоряння (ДВЗ) мотоцикла показали, що накопичувачі водню добре поведуться при подачі водню в двигуни внутрішнього згоряння мотоцикла. Однак в ході експлуатації виявилось, що при експлуатації ДВЗ можна використовувати тепло відхідних газів. Це в свою чергу дає можливість використовувати в накопичувачах водню робоче тіло з високою температурою десорбції, а саме **магній і його сплави**. Крім утилізації тепла відхідних газів їх використання дозволить збільшити ємність накопичувача водню в 3-4 рази при незмінній місткості посудини високого тиску.

Численні дослідження в останні роки магнієвих інтерметалідів можна пояснити їх привабливими фізико-хімічними властивостями. Ці матеріали вже широко використовують в електронній техніці, наприклад, для створення електродів в батареях живлення. Композитні матеріали на основі магнію можуть ефективно поглинати і виділяти водень ємністю до 5,4-7,6 мас.%. Їх висока реверсивна водневосорбційна ємність сприяє створенню низькотемпературних (близьких до кімнатної температури) акумуляторів водню - екологічно безпечного палива. При цьому магнієві сплави легко доступні, прості в їх виготовленні, нетоксичні, стійкі до аморфізації, і досить дешеві.

Виготовляють магнієві сполуки, як правило, механічним подрібненням вихідних матеріалів, їх пресуванням під високим тиском і термообробкою при високих температурах.

Далі досліджують їх фізико-хімічні властивості; вивчають теоретично і експериментально досліджуючи P-T-c (тиск-температура-склад) діаграми, фазові перетворення в них, кінетику цих перетворень, теплові процеси DTA, DSC, TG, PTD; та такі властивості, як теплоємність, податливість, магнетизм, розчинність водню.

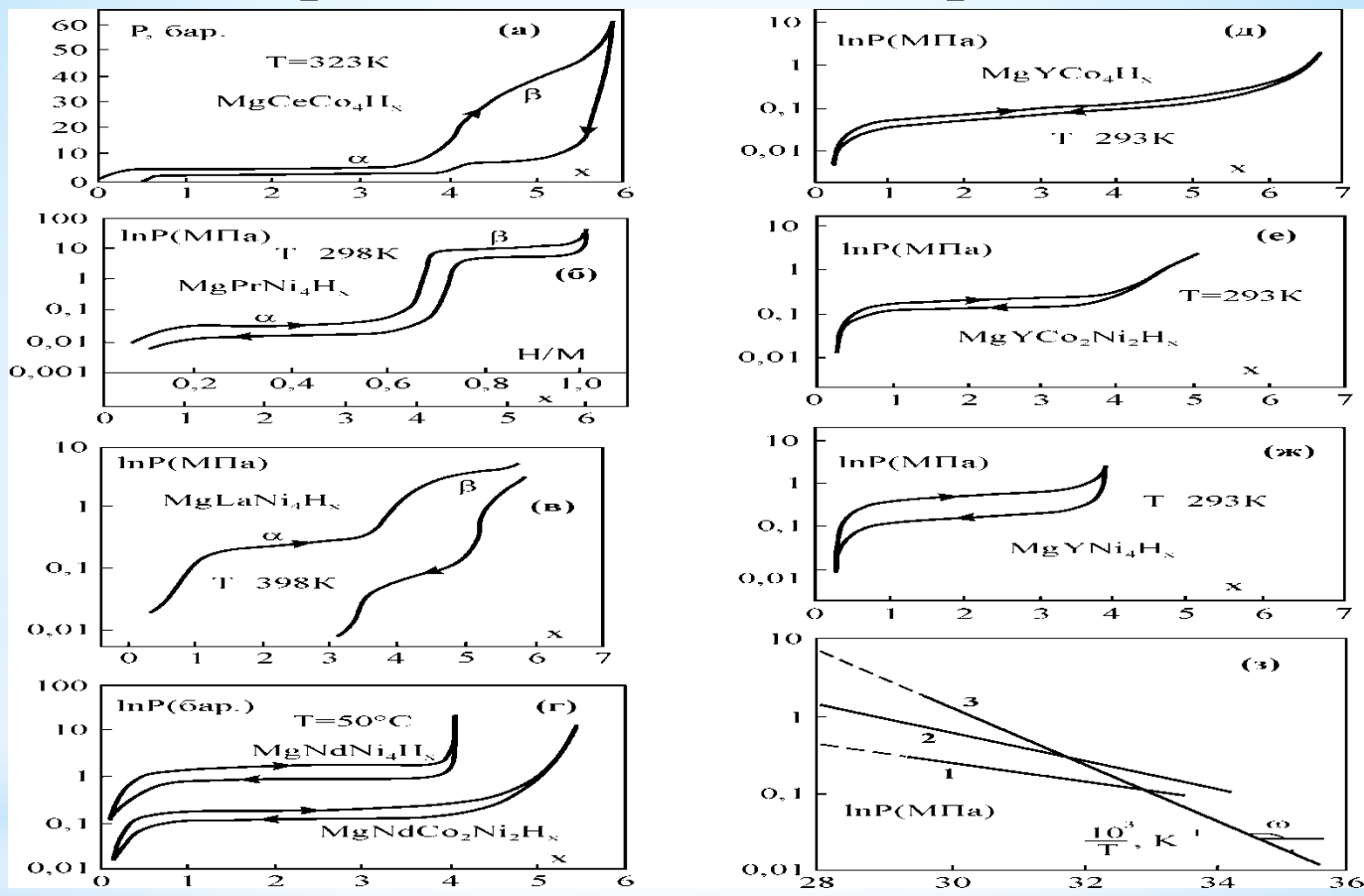
Метою досліджень на другому етапі робіт за проектом було:

Вивчити придатність сплавів $MgRT_4 - H_2$ (R = Ce , La , Nd , Pr , Y ; T = Co , Ni) для використання в накопичувачах водню для мотоциклу при наводненні сплаву і реалізації фазових переходів під тиском.

Задачі 2-го етапу:

Враховуючи той факт, що всі вище наведені сплави ізоструктурні, мають кристалічну ґратку типу $MgSnCu_4$ в розрахунках використовували спрощені наближення: застосовували метод середніх енергій, враховували взаємодію найближчих атомних пар, кристалічна решітка приймалась геометрично ідеальною, не враховували кореляцію при заповненні атомами водню їх позицій.

Вивчено експериментальні ізотерми (а, б, в, г, д, е, ж), ізоплети (з) гідридів магнієвих інтерметалідів:

Цікавою є розробка статистичної теорії розглянутих сплавів з метою обґрунтування і пояснення спостережуваних експериментально закономірностей в P-T-c діаграмах цих систем.

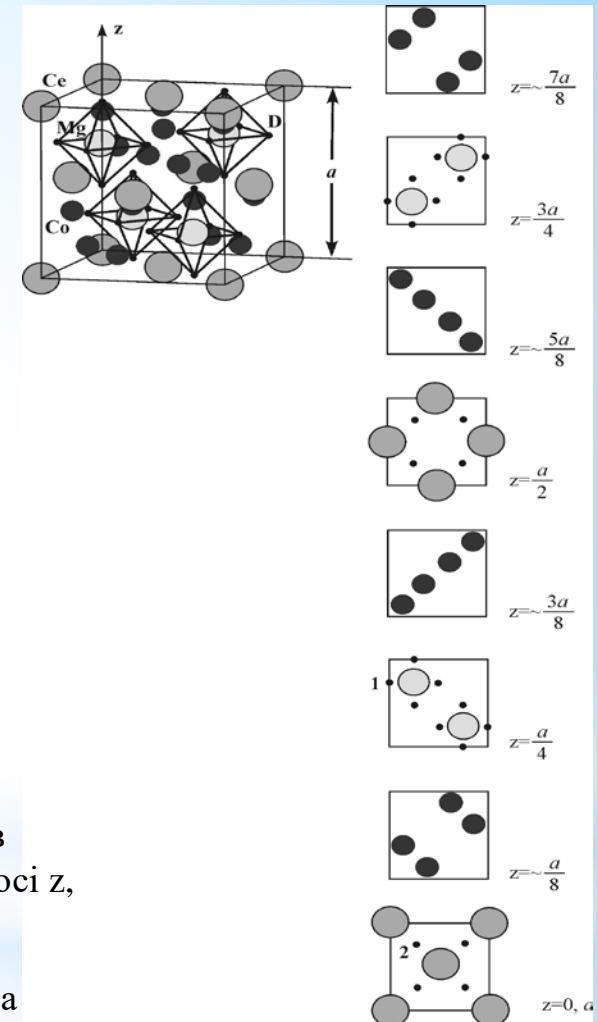
Розрахунки проводили у відповідності зі структурою на малюнку

Як видно з малюнку в елементарній комірці сплаву міститься 4 атоми магнію, 4 атоми церію, 16 атомів кобальту (24 атомів металів) і 24 позиції атомів водню, деякі з яких є вакантними. Місця розташування атомів водню утворюють октаедри навколо атомів магнію. Позиції атомів водню в вершинах октаедрів не еквівалентні, оскільки відрізняються конфігурацією атомів металів навколо них, хоча за кількістю атомів металів, їх сортності і по міжатомних відстанях вони однакові. Кожен атом водню оточений п'ятьма атомами металів: один атом Mg, два атоми Ce і два атоми Co. Позиції атомів водню в вершинах октаедрів, що знаходяться в площинах з координатами $z = a/4$ і $3a/4$ (таких позицій для кожного октаедра по чотири), оточена атомами церію і кобальту по одному зверху і знизу цих площин. Позиції ж в вершинах октаедра, що знаходяться в площинах з координатами $z = 0$, $a/2$ і a (таких позицій по одній в цих площинах для кожного октаедра), оточені атомами церію і кобальту інакше. Обидва атома церію потрапляють в ці ж площини, а обидва атоми кобальту знаходяться вище або нижче цих площин

Кубічна гратка C15b типу $MgSnCu_4$ кристалу $MgCeCo_4H_6$ в просторовому зображенні (а) та в проекції на планарну площу, перпендикулярні осі z , для різних значень координати z .

– позиції атомів церію, магнію, кобальту та водню типу 1 і 2.

Фізичні параметри інтерметалідів

Сплав	$a, \text{Å}$	$\Delta a / a$	$r_M, \text{Å}$	$\frac{P_{\text{абс}}}{P_{\text{дес}}}$	$\text{tg}\omega$	$\Delta H,$	$\Delta S,$
1. MgYCo ₄	7,0596	0,55	$r_{\text{Co}} = 1,252$	1,5	-0,32	-27,9	-93,4
2. MgYCo ₂ Ni ₂	7,0247			1,45	-0,48	-28,8	-101,5
3. MgYNi ₄	7,0129 7,0147	0,20	$r_{\text{Ni}} = 1,246$	3,2	-0,74	-33,1	-117,6
4. MgCeCo ₄	7,501	0,585					
5. MgNdNi ₄	7,0947 7,1024	0,528					
6. MgNdCo ₂ Ni ₂	7,1184	0,571					
7. MgLaNi ₄	7,1681 7,1443 7,1794 7,1557						
8. MgPrNi ₄	7,1265 7,1024 7,1074					-42,4 -19,6	-12,68 -98,2

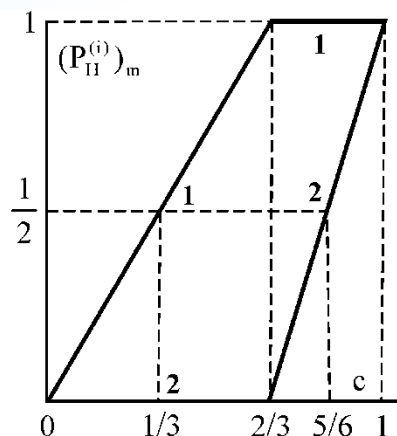
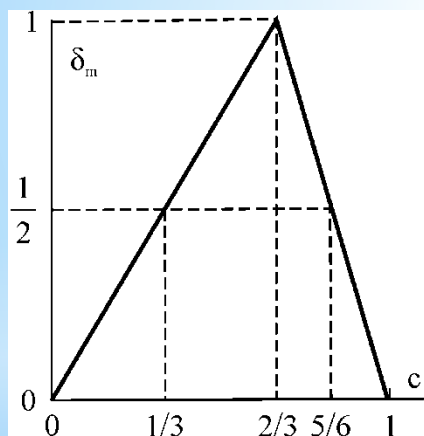
Для наочності виявлення закономірностей в таблиці наведено експериментально встановлені фізичні величини восьми сплавів зі структурою типу MgSnCu₄. Це параметри решіток, їх відносна зміна при наводненні, радіуси атомів Co і Ni, зіставлення рівноважних тисків ізотерм процесів абсорбції та десорбції, тангенси кута нахилу ізоплет, а також чисельні значення ентальпії і ентропії систем.

Для вирішення поставлених завдань розраховували вільну енергію з використанням відомої формули

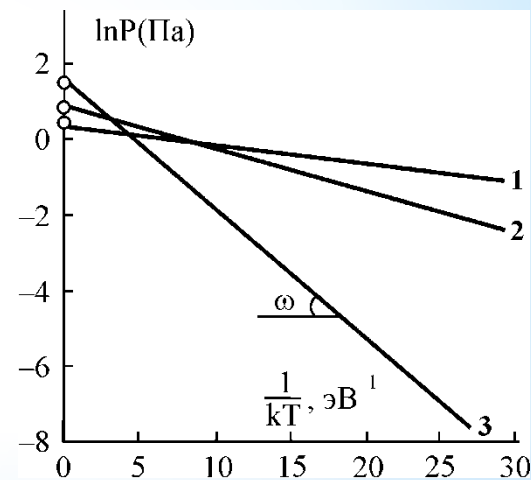
$$F = E - kT \ln G - kTN \ln \lambda,$$

де E - внутрішня конфігураційна енергія, яка визначається сумою енергій парної взаємодії атомів кристалу, G - термодинамічна ймовірність розподілу атомів водню по їх позиціях, що розраховується за правилами комбінаторики, N - кількість атомів водню, λ - їх абсолютна активність, T - температура за шкалою Кельвіна, k - постійна Больцмана. При цьому активність λ залежить від тиску P за формулою

$$\lambda = DP^{1/2}, \quad D = \text{const.}$$

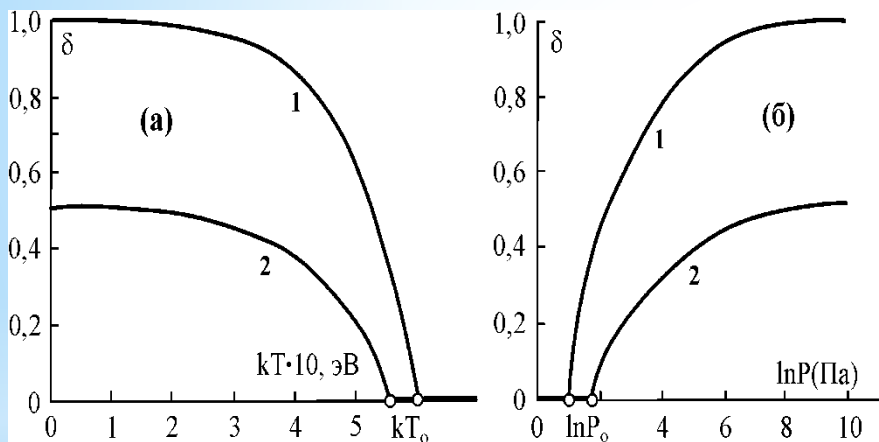

Графіки концентраційної залежності максимальних значень параметра порядку δ_m і апріорних ймовірностей $(P_H^{(i)})_m$ ($i = 1, 2$) в розміщенні атомів водню по їх позиціях першого і другого типу (прямі 1 і 2).

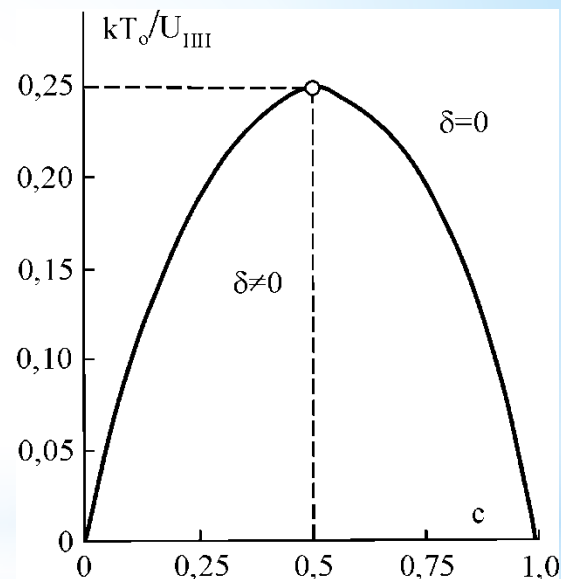
Розраховано ізоплети розчинності водню в інтерметалідах $MgSo_4$, $MgYCo_2Ni_2$, $Mgso_4$ (прямі 1, 2, 3

Підвищення температури і зменшення концентрації водню зменшує порядок у розподілі атомів водню по їх позиціях, підвищення ж тиску збільшує порядок δ

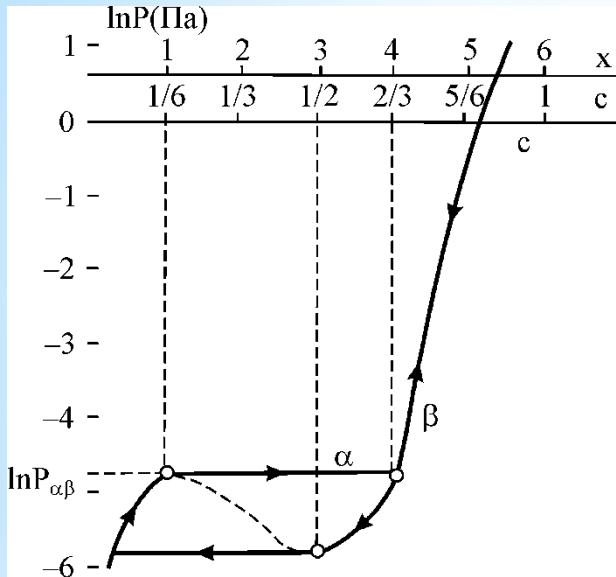
Розрахункові графіки рівноважного значення параметра порядку в заповненні атомами водню їх позицій в залежності від температури (а) і тиску (б), Кружечками на осі абсцис в (а) відзначені температури впорядкування T_0 , в (б) - тиск упорядкування P_0 .

Розрахункова параболічна залежність T_0 (с), що визначає зменшення температури упорядкування як при малих концентраціях водню, так і при майже повному заповненні атомами водню їх позицій, тобто в разі, коли тільки починає формуватися α фаза $\text{MgCeCo}_4\text{H}_x$ (x мало) і коли β фаза близька до насичення воднем (x б).

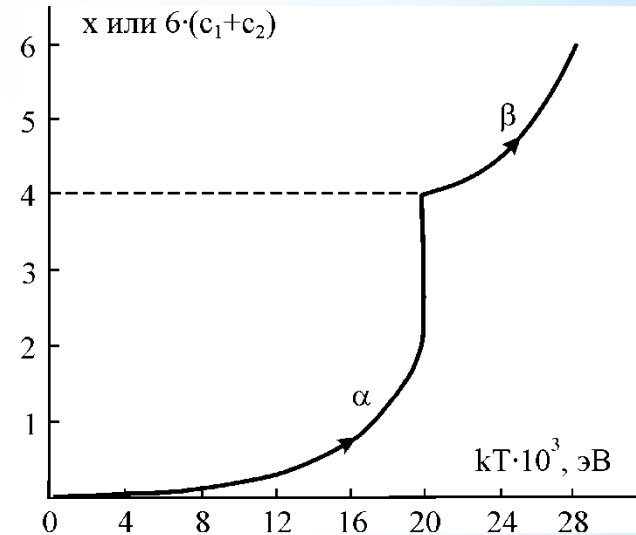
Розрахунковий графік концентраційної залежності температури упорядкування атомів водню в інтерметалідах $\text{MgCeCo}_4\text{H}_x$,

Графік ізотерми абсорбції-десорбції водню в кристалі $MgCeCo_4H_x$ з урахуванням фазового переходу $\alpha \rightarrow \beta$

Розрахунковий графік ізотерми водневої абсорбції-десорбції кристала $MgCeCo_4H_x$ при реалізації фазового переходу $\alpha \rightarrow \beta$, побудований без урахування сталого доданка за формулами для енергій $U_{HH}/kT = 2,6$; $U'/kT = -7$; $U''/kT = -2$. Пунктирна частина кривої відповідає нерівноважному стану. Кружечками відзначено екстремальні точки кривої і точка фазового переходу $\alpha \rightarrow \beta$.

З ростом температури відбувається спочатку в фазах слабке заповнення воднем їх позицій, потім маємо різке збільшення концентрації водню. Розчинність водню зростає спочатку слабше, потім крутіше досягаючи величини $x = 6$. При експериментальному дослідженні розчинності водню наявність такого стрибка підтверджує реальний фазовий перехід.

Розрахунковий графік температурної залежності розчинності водню в фазах α , β кристала $MgCeCo_4$ при $\lambda = 1$ і значеннях енергій в еВ, рівних: для α та β фази

В ході розрахунків було:

На базі молекулярно-кінетичних уявлень розроблено теорію магнієвих кристалів зі складною кубічною структурою C15b типу $MgSnCu_4$ складу $MgRT_4H_x$ ($R = Ce, La, Nd, Pr, Y, T = Co, Ni, 0 \leq x \leq 6$). Вивчено водневосорбційні властивості інтерметаліду $MgCeCo_4H_x$, в якому при наводненні під тиском формуються дві α і β фази з $0 \leq x \leq 4$ і $4 \leq x \leq 6$ відповідно імовірно за рахунок упорядкування в розподілі атомів водню по їх позиціях. Розраховано вільну енергію, встановлено її залежність від температури, тиску, концентрації водню, параметра порядку і енергетичних констант.

Отримано рівняння термодинамічної рівноваги, що визначає параметр порядку в залежності від концентрації водню, температури, тиску, побудовані графіки цих залежностей.

Знайдено залежність температури впорядкування від концентрації водню. Вивчено ізотерми, ізоплети водневої абсорбції-десорбції в α і β фазах, які узгоджуються з експериментальним законом Вант Гоффа.

Передбачено залежність ентальпії і ентропії кристала від концентрації водню і параметра порядку. Встановлено можливість прояву гістерезисного ефекту.

Розраховано розчинність водню в залежності від температури. На графіку цієї залежності спостерігається різкий стрибок або злам при температурі фазового переходу $\alpha \rightarrow \beta$.

Оцінено конфігураційну теплоємність.

Проводиться зіставлення розрахункових ізотерм і ізоплет з експериментальними.

В ИСНОВКИ

1. Результати першого року досліджень по випробуванню спільного використання накопичувача водню з робочим тілом на основі сплавів AB_5 і двигуна внутрішнього згоряння (ДВЗ) мотоцикла показали, що накопичувачі водню добре поведуться при подачі водню в двигуни внутрішнього згоряння мотоцикла. Однак в ході експлуатації виявилось, що при експлуатації ДВЗ можна використовувати тепло відхідних газів. Це в свою чергу дає можливість використовувати в накопичувачах водню робоче тіло з високою температурою десорбції, а саме магній і його сплави. Крім утилізації тепла відхідних газів їх використання дозволить збільшити ємність накопичувача водню в 3-4 рази при незмінній місткості посудини високого тиску.
2. З цієї причини на другому етапі виконання проекту на базі молекулярно-кінетичних уявлень розроблено теорію магнієвих кристалів зі складною кубічною структурою C15b типу $MgSnCu_4$ складу $MgRT_4H_x$ ($R = Ce, La, Nd, Pr, Y, T = Co, Ni, 0 \leq x \leq 6$). Вивчено водневосорбційні властивості інтерметаліду $MgCeCo_4H_x$, в якому при наводненні під тиском формуються дві α і β фази з $0 \leq x \leq 4$ і $4 \leq x \leq 6$ відповідно, імовірно за рахунок упорядкування в розподілі атомів водню по їх позиціях. Розраховано вільну енергію, встановлено її залежність від температури, тиску, концентрації водню, параметра порядку і енергетичних констант. Отримано рівняння термодинамічної рівноваги, що визначає параметр порядку в залежності від концентрації водню, температури, тиску, побудовано графіки цих залежностей.
3. На базі молекулярно-кінетичних уявлень розроблено теорію магнієвих кристалів зі складною кубічною структурою C15b типу $MgSnCu_4$ складу $MgRT_4H_x$ ($R = Ce, La, Nd, Pr, Y, T = Co, Ni, 0 \leq x \leq 6$).
4. Отримані результати розрахунків дозволили підібрати температуру, тиск, склад сплаву, атомний порядок (режимом термообробки) і виробити оптимальні умови розчинності і десорбції водню з системи.

ПУБЛІКАЦІЇ ЗА ПОЕКТОМ 2020 р.

1. Z.A. Matysina, N.A. Gavrylyuk, A. Veziroglu, T.N. Veziroglu, A.P.Pomytkin, D.V. Schur, T.S. Ramazanov, M.T. Gabdullin, An.D. Zolonarenko, Al.D. Zolonarenko «**HYDROGEN SORPTION PROPERTIES OF NEW MAGNESIUM INTERMETALLIC COMPOUNDS WITH MgSnCu₄ TYPE STRUCTURE**», *International Journal of Hydrogen Energy*, 2020, у друці; **HE-D-20-05214**
2. An.D. Zolonarenko ^a, Al.D. Zolonarenko, A. Veziroglu, T.N. Veziroglu, A.P.Pomytkin, N.A. Gavrylyuk, D.V. Schur, T.S. Ramazanov, M.T. Gabdullin «**USE OF ATOMIC HYDROGEN IN APPARATUSES OF ARTIFICIAL LUNG VENTILATION IN THE FIGHT AGAINST VIRUS COVID-19**», *International Journal of Hydrogen Energy*, 2020, у друці; **HE-S-20-07038**
3. Al.D. Zolonarenko, An.D. Zolonarenko, A. Veziroglu, T.N. Veziroglu, A.P.Pomytkin, N.A. Gavrylyuk, D.V. Schur, T.S. Ramazanov, M.T. Gabdullin «**METHODS OF THEORETICAL CALCULATIONS AND OF EXPERIMENTAL RESEARCHES OF THE SYSTEM ATOMIC HYDROGEN – METAL**» *International Journal of Hydrogen Energy*, 2020, у друці; **HE-D-20-05424**
4. Боголепов В.А., Савенко А.Ф., Щур Д.В., Золотаренко А.Д., Гаврылюк Н.А., Золотаренко А.Д., Золотаренко Е.П., Чимбай М.В., Золотаренко А.Д. **Накопители водорода**. Труды 16-й Международной конференции “Hydrogen Materials Science and Chemistry of Carbon Nanomaterials” (ICHMS’19), (Одесса, Украина, 23-30 сентября 2019 г.), Печать 2020, "КИМ" издательство (Киев). P.: 171-176. (<http://www.aheu.com.ua/ichms19/down/1section/171.pdf>).
5. Савенко А.Ф., Гаврылюк Н.А., Золотаренко А.Д., Золотаренко Ал.Д., Золотаренко Е.П., Чимбай М.В., Золотаренко А.Д., Щур Д.В. **Водород-сорбционные свойства ультрадисперсных материалов**. Труды 16-й Международной конференции “Hydrogen Materials Science and Chemistry of Carbon Nanomaterials” (ICHMS’19), (Одесса, Украина, 23-30 сентября 2019 г.), Печать 2020, "КИМ" издательство (Киев). P.: 144-149. (<http://www.aheu.com.ua/ichms19/down/1section/144.pdf>).
6. Боголепов В.А., Савенко А.Ф., Щур Д.В., Золотаренко А.Д., Гаврылюк Н.А., Золотаренко А.Д., Золотаренко Е.П., Чимбай М.В., Золотаренко А.Д. **Водородные горелки**. Труды 16-й Международной конференции “Hydrogen Materials Science and Chemistry of Carbon Nanomaterials” (ICHMS’19), (Одесса, Украина, 23-30 сентября 2019 г.), Печать 2020, "КИМ" издательство (Киев). P.: 160-163. (<http://www.aheu.com.ua/ichms19/down/1section/160.pdf>).
7. Щур Д.В., Золотаренко А.Д., Золотаренко А.Д., Золотаренко Е.П., Чимбай М.В., Золотаренко А.Д., Гаврылюк Н.А. **Водородное автономное энергообеспечение техники и оборудования**. Труды 16-й Международной конференции “Hydrogen Materials Science and Chemistry of Carbon Nanomaterials” (ICHMS’19), (Одесса, Украина, 23-30 сентября 2019 г.), Печать 2020, "КИМ" издательство (Киев). P.: 155-159. (<http://www.aheu.com.ua/ichms19/down/1section/155.pdf>).
8. Савенко А.Ф. **Автоклав с водяным охлаждением**. Труды 16-й Международной конференции “Hydrogen Materials Science and Chemistry of Carbon Nanomaterials” (ICHMS’19), (Одесса, Украина, 23-30 сентября 2019 г.), Печать 2020, "КИМ" издательство (Киев). P.: 140-143. (<http://aheu.com.ua/ichms19/down/1section/140.pdf>).
9. Савенко А.Ф. **Экспериментальное исследование водород-сорбционных свойств смеси фуллерита C₆₀ и ванадия**. Труды 16-й Международной конференции “Hydrogen Materials Science and Chemistry of Carbon Nanomaterials” (ICHMS’19), (Одесса, Украина, 23-30 сентября 2019 г.), Печать 2020, "КИМ" издательство (Киев). P.: 258-259. (<http://aheu.com.ua/ichms19/down/2section/258.pdf>).
10. Золотаренко Ал.Д., Лавренко В.А., Золотаренко Ан.Д., Золотаренко Е.П., Чимбай М.В., Золотаренко А.Д., Копылова Л.И., Шапошникова Т.И., Савенко А.Ф., Кривущенко О.Я., Аникина Н.С., Копылова Е.И., Гаврылюк Н.А., Каменецкая Е.А. **Электрохимический синтез порошка меди высокой дисперсности**. Труды 16-й Международной конференции “Hydrogen Materials Science and Chemistry of Carbon Nanomaterials” (ICHMS’19), (Одесса, Украина, 23-30 сентября 2019 г.), Печать 2020, "КИМ" издательство (Киев). P.: 403-406. (<http://aheu.com.ua/ichms19/down/3section/403.pdf>).

**Інститут проблем
матеріалознавства
ім. І.М. Францевича
НАН України**

Дякуємо за увагу

**Благодарим Всех
за внимание и интерес к нашим исследованиям.**

Сподіваємось на співпрацю.